

УДК 811.512.154(091)
DOI: 10.36979/1694-500X-2023-23-6-87-91

**КОНЦЕПЦИЯ АКАДЕМИКА БОЛОТА МУРАТАЛИЕВИЧА ЮНУСАЛИЕВА
О ПОЯВЛЕНИИ, РАЗВИТИИ ПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ
И ОБРАЗНЫХ КОРНЕВЫХ СЛОВ**

М.Т. Нуралиева

Аннотация. Академик Б.М. Юнусалиев в своём исследовании о развитии подражательных и образных корневых слов сохранил свойственный ему порядок, вначале дал характеристику подражательных и образных корневых слов, затем показал их основные отличия. Иначе говоря, на научной основе доказал, что между подражательными и образно-корневыми словами нет генетической и семантической общности. Возникновение или создание подражательных слов не основано на отдельных законах, как и другие слова, они появляются на основе существующих законов в языке. Основная актуальность статьи заключается в том, что она раскрывает исторические и социальные потребности возникновения языка и исследует звуковой состав и структуру соответствующих им корневых слов.

Ключевые слова: исследование; учёный; научный; подражательные слова; образные слова; корневые слова; кыргызский язык; вопросы; факт; изучение; развитие.

**ТУУРАНДЫ, ЭЛЕСТҮҮ УҢГУ СӨЗДӨРДҮН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ
ЖАНА ӨНҮГҮШҮ ЖӨНҮНДӨ
БОЛОТ МУРАТАЛИЕВИЧ ЮНУСАЛИЕВДИН КОНЦЕПЦИЯСЫ**

М.Т. Нуралиева

Аннотация. Академик Б.М. Юнусалиевдин тууранды жана элестүү уңгу сөздөрдүн өнүгүшү тууралуу өз иликтөөсүндө өзүнө мүнөздүү болгон изилдөөнүн ырааттуулугун сактап, алгач тууранды сөздөр менен элестүү сөздөрдүн мүнөздөмөлөрүн берип, негизги айырмачылыктарын көрсөткөн. Башкача айтканда, тууранды жана элестүү сөздөр деп аталган уңгу сөздөрдүн ортосунда генетикалык жана семантикалык жалпылык жок экендигин илимий негизде далилдеп көрсөтөт. Тууранды сөздөрдүн пайда болушу же жасалышы өзүнчө бир мыйзамдардын негизинде эмес, тилдеги жашап жаткан мыйзамдарга, башка сөздөр сыяктуу эле таянуу менен ишке ашат. Б.М. Юнусалиевдин көз карашы боюнча, тууранды сөздөрдүн пайда болушу жана өнүгүшү пикир алышууну өркүндөтүп, сүйлөшүү процессин жакшыртууга кызмат кылат. Макаланын негизги актуалдуулугу тилдин пайда болушунун тарыхый-коомдук зарылдыктарын ачылып бергендигинде жана тууранды уңгу сөздөрдүн тыбыштык курамын жана структуралык түзүлүштөрүн иликтөөгө алгандыгында.

Түйүндүү сөздөр: изилдөө; окумуштуу; илимий; тууранды сөз; элестүү сөз; уңгу сөз; кыргыз тили; маселелер; факт; таануу; өнүгүү.

**THE CONCEPT OF ACADEMICIAN BOLOT MURATALIEVICH YUNUSALIYEV
ON THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF IMITATIVE
AND FIGURATIVE ROOT WORDS**

M.T. Nuralieva

Abstract. Academician B.M. Yunusaliev, in his study on the development of imitative and figurative root words, retained his characteristic order, at the beginning he characterized imitative and figurative root words, then showed their main

differences. In other words, he proved on a scientific basis that there is no genetic and semantic commonality between imitative and figurative root words. The emergence or creation of imitative words is not based on separate laws, like other words, they appear on the basis of existing laws in the language. The main relevance of the article lies in the fact that it reveals the historical and social needs of the origin of the language and explores the sound composition and structure of the root words corresponding to them.

Keywords: research; scientist; scientific; imitative words; figurative words; root words; Kyrgyz language; questions; fact; study; development.

Б.М. Юнусалиев: “Подражательные и образные корневые слова как своеобразные категории лексики, свойственные каждый в отдельности специфике изменения и развития, заслуживают специального исследования” – деп [1, с. 152] баштайт.

Бул категорияга кирүүчү уңгу сөздөрдүн өнүгүшү тууралуу өз иликтөөсүн баштоодон мурун автор өзүнө мүнөздүү болгон изилдөөнүн ырааттуулугун сактап, алгач тууранды сөздөр менен элестүү сөздөрдүн мүнөздөмөлөрүн берип, негизги айырмачылыктарын көрсөткөн. Башкача айтканда, тууранды жана элестүү сөздөр деп аталган уңгу сөздөрдүн ортосунда генетикалык жана семантикалык жалпылык жок экендигин көрсөтөт. Тууранды сөздөр жаратылышта болуп жаткан ар кандай добуш үндөрдү тууроонун натыйжасында пайда болсо, элестүү сөздөрдүн келип чыгышы башкача болот. Этнологиялык маалыматтар боюнча элестүү сөздөрдүн уңгулары кадимки лексикалык составынан келип чыгат. Элестүү сөздөр тууранды сөздөр сыяктуу угуп кабыл алуунун натыйжасында пайда болбойт. Алар көбүнчө көрүп кабыл алуу аркылуу жаратылыштагы кыймыл-аракетти, ал-абалды же башка эсте калган белгилерин туюнтуу үчүн кадимки атооч жана этиш сөздөрдүн уңгулары аркылуу жасалат. Бул эки категориядагы сөздөр морфологиялык түзүлүштөрү боюнча да айырмаланып турат [2].

Ушул сыяктуу жалпы жана жеткиликтүү маалыматтарды бергенден кийин гана андай уңгулардын өнүгүшүн изилдөөгө алган. Ошол эле учурда жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө жараша тууранды жана элестүү сөздөрдү өз-өзүнчө изилдөө керектигин, ал эми өз изилдөөсүндө кыскалык үчүн гана бириктиргендигин баса белгилейт.

Чындыгында эле, бүгүнкү тил илиминде, анын ичинде кыргыз тили илиминде, тууранды сөздөр өзүнчө кызматчы сөз түркүмү катары каралып, изилденип жана окутулуп келе

жаткандыгы белгилүү. Ал эми элестүү (образдуу) сөздөр кыргыз тил илиминде лексикалык-грамматикалык өзүнчө категория катары каралбай, алар этиш сөздөрдүн курамында гана зарылдыгына жараша айтылып келе жатат. Бул багытта С. Кудайбергеновдун бир катар эмгектери бар экендиги белгилүү.

Илимий этиканы бекем сактаган Б.М. Юнусалиев тууранды сөздөр боюнча өзүнө чейин М.И. Ашмарин, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.И. Исхаковдордун эмгектери бар экендигин айтып, алар боюнча кыскача маалыматтарды берген. Мына ушул сыяктуу проблемага карата киришүү маалыматтарды калтыргандан кийин гана тууранды сөздөрдүн (уңгулардын) пайда болушу жөнүндөгү өз көз карашын мындайча жыйынтыктайт: “Неживые существа, находясь в разных положениях, производят различной силы звуки, которые являются, как известно, результатом колебательного движения частиц. Звуки эти, действуя на слуховые органы человека, производят ощущение. Человек, обладающий таким мощным орудием для выражения своих чувств, мыслей как язык с его членораздельной звуковой системой, при необходимости имеет возможность хотя бы приближённо воспроизвести полученные от внешней среды звуки теми средствами, какие имеются в фонетическом инвентаре его языка. Иначе говоря, человек вполне способен, используя фонетическую систему языка отображать хотя бы приблизительно то, что воспринято его органами чувств от внешнего материального мира, т. е. воспроизводить результаты своих слуховых ощущений в виде звуковых комплексов. Так, должно быть, возникли корни-слова, выражающие представления о “звуковых явлениях” [1, с. 155].

Мындай түшүндүрмө фундаменталдуу мааниге ээ болуп, кошумча түшүнүк берүүнү талап кылат. Айтылган пикиртеги негизги актуалдуу көрүнүштөрү төмөнкүлөр:

- тилдин пайда болушунун тарыхый-коомдук зарылдыктарына түшүндүрмө бергендигинде;
- тилдин пайда болушу аң-сезим, ойлоо менен байланыштуулугун көрсөткөндүгүндө;
- тилдин пайда болушундагы “үн тууроо” теориясынын чыгышынын өбөлгөлөрүн ачып бергендигинде;
- илдин (сөздүн) байышында кабыл алуунун, өздөштүрүүнүн жана таанып-билүүнүн катышын аныктагандыгында;
- лексиканын байышындагы материалдык дүйнөнүн, жаратылыштын маанисин ачып бергендигинде ж. б.

Б.М. Юнусалиевдин көз карашы боюнча, тууранды сөздөрдүн пайда болушу жана өнүгүшү пикир алышууну өркүндөтүп, сүйлөшүү процессин жакшыртууга кызмат кылат.

Окумуштуу орхон-енисей жазма эстеликтеринде тууранды сөздөрдүн дээрлик кездешпегендигин белгилеп, анын себептерин түшүндүрөт. Тууранды сөздөр көбүнчө күнүмдүк жашоо-турмуштагы пикир алышууларды тейлеген, карапайым сөздөрдөн болуп саналат. Ал эми жазма эстеликтерде аскердик-мекенчилдик темадагы тексттер берилип, аларда тууранды сөздөр колдонулган эмес.

Тууранды сөздөрдүн пайда болушу же жасалышы өзүнчө бир мыйзамдардын негизинде эмес, тилдеги жашап жаткан мыйзамдарга, башка сөздөр сыяктуу эле таянуу менен ишке ашат.

Бүгүнкү кыргыз тил илиминде тууранды сөздөр бир топ изилденип, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылган. Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн лингвистикалык табиятынын жетиштүү деңгээли ачылып, мүнөздөмөлөрдүн берилишине Б.М. Юнусалиевдин сөз болуп жаткан эмгегинин түздөн-түз катышы, салымы бар деп эсептейбиз.

Чыгыш теги боюнча булар (тууранды, элестүү сөздөр) адамдын угуу, көрүү жана тыюу сезимдерине негизделген, кулакка угулган ар түркүн үндөрдү, дабыштарды, көзгө көрүнүп же көңүлдө туюлган ар кандай кыймыл-аракеттерди, ал-абалдарды, келбет-көрүнүштөрдү тилдеги тыбыштык каражаттар аркылуу атоо зарылдыгы менен пайда болгон” деп “Азыркы кыргыз адабий тили” академиялык басылышында аныктама берилип кеткен [3, 109-б.].

Бул түшүндүрмө менен Б.М. Юнусалиевдин түшүндүрмөсүндөгү жалпылыкты көрүү анча деле кыйын эмес. Натыйжада бул берилген маалыматтар тууранды сөздөрдүн пайда болушун толук жана ынанымдуу билдирет.

Тууранды сөздөрдүн тилдеги кызматы жөнүндө окумуштуу мындай дейт: “О научной значимости и практической актуальности исследования этой категории лексики свидетельствует и тот факт, что подражательные слова оказываются активной частью лексикона в разговорной речи и одним из важных выразительных средств в художественной литературе.

С нашей точки зрения, проблема о подражательных словах должна привлечь к себе внимание исследователя не только с практической стороны. Она приобретает не менее важное значение с научной лексической точки зрения. Исследование этой категории лексики должно дать некоторое представление о некоторых путях познания человеком внешнего мира, о некоторых конкретных формах связи понятия – слова и обозначаемого им внешнего мира” [4, с. 46].

Ошентип, алар көбүнчө оозеки кепте, көркөм адабияттарда, элдик оозеки чыгармаларда, табышмак, макал-ылакаптарда жыш колдонулат да, айтылуучу ойду так, таамай, элестүү жана көркөм берүүчү каражаттардын бири болуп эсептелет.

Тууранды сөздөр башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, уңгу түрүндө өз алдынча өтө эле сейрек колдонулат. Аларды көбүнчө синтаксистик жол менен түзүлгөн татаал этиштердин тутумунда тирек компонент катары келет, же, болбосо, морфологиялык жол менен жасалган туунду этиштин уңгусу түрүндө колдонулат: Кук эткен кузгун жок, как эткен карга жок чөлгө туш келди (жомок) [5].

Тууранды сөздөрдүн бул кызмат-функциялары жөнүндө Юнусалиев белгилеп көрсөткөнүн жогоруда айтканбыз. Жыйынтыгында Б.М. Юнусалиев уңгу сөздөрдүн өзгөрүп-өнүгүшүн терең аныктоо менен бирге эле, кыргыз тилиндеги бир катар башка маселелердин чечилишине салым кошконун окумуштуунун тилдик кубулуштар боюнча чыгарган жыйынтыктары дайыма концептуалдуу мааниге ээ экендигин атайын белгилөөгө болот.

Б.М. Юнусалиев тууранды уңгу сөздөрдүн тыбыштык курамын жана структуралык түзүлүштөрүн иликтөөгө алган. Окумуштуунун далилдөөсү боюнча тууранды сөздөрдүн башында төмөнкү үнсүз тыбыштар көбүрөөк катышат:

к – көбүнчө үндү, добушту тууроодо колдонулат;

ш – көбүнчө шоокумду тууроодо колдонулат;

ч – кескин, ачуу чыккан үндү тууроодо колдонулат;

т – катуу чыккан үндү тууроодо колдонулат.

Ал эми тууранды сөздөрдүн башында *у, б, з* тыбыштары салыштырмалуу аз колдонулат.

Тууранды сөздөрдүн структуралык түзүлүштөрүн талдоо аркылуу уңгу сөздөрдүн үч тибин бөлүп көрсөткөн. Алар:

1. Корни, состоящие из узкой, гласной фонемы. К ним относится корень *ө*, обнаруживаемый в современном киргизском глаголе *өкүр* – 1. реветь, сильно плакать по умершему; 2. реветь (о быке), каз. – *өкир*, туркм. *өгир*, башк. *үкер*, нов. уйг. *хөкир* – реветь, бурят., монг. – үхер. Реветь (о быке), чуваш. *ахар*, башк. *акыр* – в том же значении, вероятно, от другого корня.

2. Из комплекса *c+g* к этому типу корней относятся:

Ба – с аффиксом – кир., каз., узб. и др. *бакыр*, уйг. *бакыр* – туркм. *баагыр*, аз алт. *багыр* – кричать, орать.

Ки – с тем же аффиксом: кирг., узб., каз. и др. *какырт* – туркм. *гагыр* – харкать.

Ке – с тем же аффиксом: кирг., алт. *тукурт*, каз. *түкир*, туркм. *түйкир* – плевать, (халх) *түхира* – плевать.

3. Из комплекса *g+e* к этому типу корней относятся:

Ыш – с тем же аффиксом – кырг.: кирг., алт., и др. *ышкыр*, каз. *ыскыр* – свистеть, шипеть, бур.-монг. *шыхирэ* – свистеть, чуваш. *шахарт*, туркм. *сыыгыр* – свистеть, вероятно, от другой основы *шы* (или метатезис?).

Ыр – встречается с аффиксом – *лда* (< - л + да) или с аффиксом – *кыра* (< кы- + ра-): кирг. *ырылда*, каз. *ырылда*, туркм. *ыррылда* – рычать; кирг., алт. *ыркыра* – рычать, ворчать (о собаке).

Б.М. Юнусалиев тууранды сөздөр боюнча өз изилдөөсүндө аларды түзгөн айрым уңгу

сөздөр өз өнүгүүсүнүн натыйжасында акырындап отуруп, атооч сөздөргө айланып кетерин белгилеген. Мисалдар катары: *каркыра* (*журавль*), *коңгуроо* (*колокольчик*), *күкүк* (*кукушка*), *даңк* (*слава*), *кекилик* (*курапатка*) ж. б. сөздөрдү келтирген.

Элестүү уңгу сөздөрдүн тууранды сөздөрдөн болгон айырмасын негизги үч белгиси боюнча ажыратып берген. Алар: генетикалык, семантикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөр болуп бөлүнгөн.

Генетикалык жагынан элестүү сөздөрдүн ал туюндурган маани менен туруктуу байланышы болбойт. Бул көрүнүш тууранды сөздөргө гана тиешелүү болот. Ал эми семантикалык жагынан элестүү сөздөр комплекстүү, жыйынтыктуу элести билдирет да, алар окшош бир түшүнүктөн экинчи бир түшүнүккө оңой эле өтүп кетет.

Элестүү уңгу сөздөрдү семантикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча, жарыктын (световой) көрүнүштөрдү билдирүүчү жана жансыз заттардын формаларын, кыймыл-аракеттерин билдирүүчү элестүү сөздөр деп экиге бөлүп караган.

Жарык (световой) көрүнүштөрүн туюндуруучу элестүү сөздөрдөн кыргыз тилинде экөөнү гана кездештиргенин белгилеп, алардын пайда болушун чечмелеп түшүндүргөн.

Ал эми экинчи топко кирген элестүү уңгу сөздөрдүн сан жагынан алда канча көп экендигин белгилеп, *элеңде*, *бүкчүй*, *тартай*, *чулчуй* ж. б. мисалдарды келтирип талдоого алган.

Эмгектин акыркы, алтынчы, бабында уңгу сөздөрдүн өздөштүрүү (кабыл алуу) аркылуу толукталып, өнүгүшүнө токтолгон. Мында автор кыргыз тилиндеги уңгулардын жана уңгу сөздөрдүн өзгөрүшүн, өнүгүшүн турмуштагы зарылдыктар, керектөөлөр менен түздөн-түз байланышта боло тургандыгын дагы бекемдеген. Коомдо жашаган адамдардын турмуштук карым-катышын, сүйлөшүүлөрүн толук камсыз кылуу үчүн тил өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалана тургандыгын айткан. Уңгу сөздөрдүн өнүгүшү, байышы фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жолдор менен ишке аша тургандыгын белгилеген.

Ошол эле учурда тилдин, уңгу сөздөрдүн өнүгүшү менен коомдогу тилдик байланыштарга

болгон суроо-талаптар, муктаждыктар, зарылдыктар толук ачылбай тургандыгын да ачык айтып, тилдин, уңгунун байышы башка тилдерден кабыл алуунун, өздөштүрүүнүн эсебинен да ишке аша тургандыгын белгилеген. Алар боюнча кеңири түшүнүк берип, талдоолорду жүргүзгөн. Андан соң монгол, иран, араб, орус тилинен, ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдү өз-өзүнчө талдап, алардын кыргыз тилинин лексикасын байытуудагы ролун, маанисин жана аткарган кызматтарын кеңири түшүндүргөн [6, 221-б.].

Кыргыз тилинде тууранды сөздөр өтө көп. Алар оозеки кепте, көркөм адабиятта жыш колдонулат. Тууранды сөздөр морфологиялык, фонетикалык жана синтаксистик жактан да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турат. Тууранды сөздөрдө лексикалык маани болбойт, алардын мааниси угулган добушту угулгандай, көрүнгөн элести көрүнгөндөй туурап берүүсү менен байланыштуу. Ошондуктан алар өзгөчө сөз түркүмү деп аталат [7].

Жыйынтыктап айтканда, тууранды сөздөр түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болот,

маанисине карай табыш тууранды сөздөр, элес тууранды сөздөр болуп бөлүнөт.

Поступила: 30.03.23; рецензирована: 14.04.23;
принята: 17.04.23.

Адабияттар

1. Юнусалиев Б.М. Кыргызская лексикология / Б.М. Юнусалиев. Фрунзе: Киргизгосиздат, 1959. Ч. 1: Развитие корневых слов. 248 с.
2. Батманов И.А. Грамматика киргизского языка: в 3 вып. / И.А. Батманов. Фрунзе; Казань: Киргизгосиздат, 1939–1940. Вып. 1. 1939. С. 76.; Вып. 2. 1940. С. 68; Вып. 3. 1940. С. 72.
3. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, тексттаануу, лингвопоэтика. Бишкек: Илим, 2009.
4. Юнусалиев Б.М. Проблемы формирования общенародных черт киргизского языка / Б.М. Юнусалиев // Вопросы языкознания. 1955. № 2.
5. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы. Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. 375-б.
6. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер / Б.М. Юнусалиев. Фрунзе: Илим, 1985. 506 б.
7. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. Бишкек, 2015. 256 б.